УДК 81′374

Ә.К. Булатова,
Ф.К. Сәгъдиева

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ ЧИГҮ ЭШЕНӘ КАРАГАН ЛЕКСИК БЕРӘМЛЕКЛӘР
(эш әсбаплары һәм кирәк-яраклары мисалында)

Вышивание у татар является одним из традиционных и излюбленных видов рукоделия. Исследование данного лексического пласта не только способствует определению исторических этапов развития языка, но и имеет немаловажное значение для освещения многих вопросов духовной культуры, языковой картины мира татарского народа.

Ключевые слова: термины вышивания, татарский язык, терминосистема, наименование инструментов, отраслевая лексика, профессионализм.

Embroidery is one of the traditional types of needlework among the Tatars. The study of the vocabulary related to it not only helps to determine the historical stages of the development of the language, but also has an important significance for highlighting many issues of spiritual culture, the linguistic picture of the world of the Tatar people.

Keywords: embroidery terms, Tatar language, term system, name of tools, industry vocabulary, professionalism.

Чигү элек-электән татар хатын-кызларының иң яраткан һөнәрләреннән берсе булган. Үсмер чактан ук яшь кызларны бирнә өчен төрле эшләнмәләр чигәргә өйрәткәннәр. Йорт эчләрен бизәү өчен дә чигелгән сөлге, япма, кашага, келәмнәрдән файдаланганнар, кием-салымны да чигеп бизәргә яратканнар. Нәтиҗәдә татар халкына гына хас милли чигү сәнгате барлыкка килгән. Хәзерге көндә әлеге һөнәр тагын активлашып китте. Әмма, шуны әйтергә кирәк, чигү осталары әлеге кәсепкә караган аерым терминнарны татарча атаганда кыенлыклар кичерә. Элек булган күп кенә лексик берәмлекләр җуелып бара.

Татар теленең сүзлек составында татар милли һөнәрчелек һәм кәсепчелегенә караган лексика аерым бер урын били. Чигү эше атамалары халкыбызның тарихы, мәдәнияте белән тыгыз бәйләнгән. Өйрәнелә торган лексик катламда милләтнең дөньяга карашы турында кыйммәтле мәгълүмат сакланып калган дип тә әйтергә мөмкин, чөнки әлеге һөнәр – татар халкының традицион мәдәниятенең үзенчәлекле бер өлеше.

Мәкаләдә чигү эшенә караган лексик берәмлекләрне өйрәнү татар теленең аңлатмалы, этимологик һәм башка төр сүзлекләре нигезендә алып барылды. Бүгенге көндә лексиканы фәнни яктан тикшерүдә сүзлек дефинцияләре аркылы өйрәнү методы аерым урын

алып тора. Әлеге метод ярдәмендә төрле типтагы сүзлекләрдә кителгән тәгъбирләрдә чагылыш тапкан материалны анализлау күздә тотыла. Шулай ук сүзлекләр сүзнең семантик структурасында урын алган үзгәрешләрнең динамикасын да күзалларга ярдәм итә [Сагдеева, 2019, с. 212].

Чигү терминнарын өйрәнүне халыкның милли мәдәниятенең үсеш этаплары белән берлектә карарга кирәк. Чигү эшенә караган лексемалар системасы, тарихи-этнографик чыганак булу белән беррәттән, тел ягыннан да кызыклы бер катламны тәшкил итә.

Татар телендә һөнәрчелек лексикасының чигү атамалары төрлелек белән характерлана. Ул үз эченә әлеге өлкәгә караган тар һөнәри терминнарны, шулай ук профессиональ лексиканың башка катламнарына кергән сүз һәм сүз формаларын, термин функциясендә йөргән гомумкулланылыш сүзләрен берләштерә. Әлеге катлам лексиканы берничә кечерәк тематик төркемгә бүлеп өйрәнергә мөмкин.

Чигү дигәндә без кул яки машина белән төрле төстәге җепләр, сәйлән, ука һ.б.ш. белән тукыма яки башка өслекләргә бизәк төшерүдән гыйбарәт булган гамәли бизәлеш төрен күздә тотабыз [Булатова, 2021, с. 198]. Әлеге кул эшендә төрле эш әсбаплары һәм кирәк-яраклары файдаланыла.

Татар телендә *кайчы* сүзе номинатив мәгънәдә ‘кара-каршы китереп уртадан тоташтырылган үткен йөзле ике пычактан гыйбарәт, очларындагы балдаксыман боҗраларын баш һәм урта бармакларга киеп хәрәкәтләндерелә торган кискеч корал’ны аңлата [Татар теленең аңлатмалы сүзлеге, 2017, т. 3, б. 64]. Мәсәлән, *җепне кайчы белән кисү*. Сүз төрки телләргә монгол теле аша борынгы кытай теленнән кергән дип санала (*kiap toi* – ‘чалыштырылган пычаклар’) [Әхмәтьянов, 2015, т. 1, б. 346]. Татар теленең урта диалектының балтач, дөбьяз, бөре һәм минзәлә сөйләшләрендә *қанчы* диалекталь варианты яшәп килә [Татар теленең зур диалектологик сүзлеге, 2009, б. 387]. Кул эшләрендә кайчының берничә төре файдаланыла. Чигү эшендә гадәттә *җеп кайчысы* яисә *кечкенә кайчы* дигән атамалар кулланыла [Рәхимова, 1983, б. 62]: *Чикәндә җепләремне җеп кайчысы белән кисеп бардым.*

Киерге сүзе ‘чигү чиккәндә, тукыманы тарттырып куя торган рам формасындагы җайланма’ мәгънәсенә ия [Татар теленең аңлатмалы сүзлеге, 2017, т. 3, б. 242]. Әлеге сүз *киерү* фигыленнән ясалган дип карала. Урта диалектның кама тамагы сөйләшендә сүзнең *кирги* диалекталь варианты, тубыл-иртыш диалектында *қыса* диалектизмы (әдәбия телдә – рама, рамка) файдаланыла [Татар теленең зур диалектологик сүзлеге, 2009, б. 313, 448]. Чигү чиккәндә гадәттә төрле форма һәм зурлыктагы киергеләр кулланыла, татар телендә *агач киерге, зур киерге*, *түгәрәк киерге, шакмак киерге* һ.б. сүзтезмәләр бар. Кайбер чигү осталары *киерге* сүзен *боҗра* сүзе белән алмаштыралар.

Җеп лексик берәмлеге йон, мамык, ефәк, җитен һ.б.ның җепселләрен бер-берсенә кушып, нечкә итеп сузып, бөтереп эрләнгән эшлән-

мәне аңлата [Татар теленең аңлатмалы сүзлеге, 2016, т. 2, б. 312–314] һәм ул гомумтөрки *йип* берәмлегенә кайтып кала [Әхмәтьянов, 2015, т. 1, б. 265]. Татар теленең кайбер диалектларында *йеп* формасы кулланыла. Чигү эшендә төрле җепләр файдаланыла: мулине, наруз, ефәк җепләр, йон җепләр һ.б.

Ыргак – эләктереп тарту яки элеп кую өчен башы кәкре агач яки тимер [Татар теленең аңлатмалы сүзлеге, 2005, 698]. Килеп чыгышы ягыннан әлеге сүз борынгы төрки *ыргай* ‘бөгелү, кәкрәю’ фигыленнән ясалган дип фаразлана [Әхмәтьянов, 2015, т. 1, б. 505]. Урта диалектның минзәлә сөйләшендә һәм мишәр диалектының чистай сөйләшендә бу мәгънәдә *шөлдермә* диалектизмы файдаланыла [Татар теленең зур диалектологик сүзлеге, 2009, б. 789]. Шулай ук кайбер чигү осталары *ыргаклы энә*, яисә *тамбур энәсе* сүзтезмәсен кулланалар.

Энә – ‘бер башы очлы, икенче башында җеп кертү өчен тишеге булган тегү, чигү, бәйләү һәм үрү коралы’ [Татар теленең аңлатмалы сүзлеге, 2005, б. 708]. Лексик берәмлек борынгы төрки *йәги* ‘тегү’ сүзеннән килеп чыккан [Әхмәтьянов, 2015, т. 2, б. 511]. Аның күптөрле диалекталь вариантлары актив кулланыла: *инә, ивнә, инйә, ийнә, ийенә, үнә, эзнә, эҗнә* [Татар теленең зур диалектологик сүзлеге, 2009, б. 210–212, 691, 802]. Чигү чиккәндә, гадәттә кечкенә зурлыктагы энәләрдән файдаланалар, алар телдә *чигү энәсе* сүзтезмәсе белән бирелә. Чигү эшенең төрле техникаларында махсус энәләр кулланыла, алар, төрләренә карап, аерым терминнар белән атала: *тамбур энәсе , сәйлән энәсе, келәм энәсе* һ.б.

Чигү осталары тарафыннан энәләр махсус йомшак өслекләрдә саклана, татар телендә алар *энәкадагыч, энә мендәре*, энәләр саклана торган футляр – *энә савыты* лексик берәмлекләре белән бирелә.

Уймак – ‘энә тишмәсен өчен бармак очына киелә торган эче куыш металл әйбер’ [Татар теленең аңлатмалы сүзлеге, 2005, б. 606]. Сүз төрки *ой* ‘тегү’ лексемасыннан килеп чыкан. Диалектларда аның *бармакча, бармакса* дигән диалекталь вариантлары актив кулланыла, мәсәлән, мишәр диалектының тау ягы керәшеннәрне сөйләшендә [Татар теленең зур диалектологик сүзлеге, 2009, б. 101].

Чигү осталарын шулай ук энәгә җеп саплый торган махсус җайланманы да актив кулланалар, ул телдә *энә саплагыч, саплагыч* яки *күзләгеч* берәмлекләре аша бирелә.

Соңгы вактыта кул эшендә чигү өчен төрле энәләрне киертеп куела торган насадкалар белән җиһазланган махсус эш коралы файдаланыла башлады, ул телгә *чигү коралы* сүзтезмәсе белән кереп бара.

Күргәнебезчә, татар телендә чигү эшенә караган эш әсбаплары һәм кирәк-яраклары гомуми кулланылышта булган лексим берәмлекләр белән бирелгән. Гомумхалык сүзләре белән беррәттән телдә диалекталь вариантлар да үз урынын ала. Алда китерелгән лексемалар кулдан чигүнең барлык төрләренә дә карый.

Әдәбият

Әхмәтьянов Р.Г. Татар теленең этимологик сүзлеге: ике томда. Казан: Мәгариф – Вакыт, 2015. Т. 1. 543 б.; Т. 2. 567 б.

Булатова А.К. Этнолингвистический пласт в отраслевой лексике татарского языка (на примере наименований инструментов, используемых в вышивальном деле) // Функциональная грамматика: теория и практика. Чебоксары: Чуваш. гос. пед. ун-т, 2021. С. 198–200.

Рәхимова Р.К. Татар теленең һөнәрчеклек лексикасы (туку, өс-баш, аяк киемнәре тегү, шәл бәйләү, итек басу буенча). Казань: Татар. кит. нәшр., 1983. 160 б.

Сагдеева Ф.К. Отражение концептуализации яхшылык в семантической структуре многозначного слова // Тюркское языкознание XXI века: тюркская лексикология и лексикография. Казань: ИЯЛИ, 2019. С. 212–214.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: Казан: Матбугат йорты, 2005. 848 б.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: 6 томда. Казан: ТӘһСИ, 2015. Т. 1. 712 б.; 2016. Т. 2. 748 б.; 2017. Т. 3. 744 б.; 2018. Т. 4. 760 б.; 2019. Т. 5. 908 б.

Татар теленең зур диалектологик сүзлеге / төз.: Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, З.Р. Садыйкова, Т.Х. Хәйретдинова. Казан: Татар. кит. нәшр., 2009. 839 б.

Булатова Әлфия Кәрим кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикология һәм диалектология бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре

Сәгъдиева Фәүзия Кәбир кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының гомуми тел белеме бүлегенең әйдәп баручы фәнни хезмәткәре